

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

УДК 327.39(4)

Панченко Т.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТА ІЗОЛЯЦІОНІСТСЬКА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджується феномен наднаціональної європейської ідентичності як вищий рівень ієрархії ідентифікаційних практик людини. Перспективи європейської ідентичності оцінюються в контексті аналізу доктринальних підходів до її розвитку та особливостей їх реалізації. Доводиться результативність ізоляціоністської стратегії конструювання ідентичності й перспективність ліберально-демократичної.

Ключові слова: просторово-територіальна / наднаціональна / європейська ідентичність, демократія, Європейський Союз.

Панченко Т.В.

ЕВРОПЕЙСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ЛИБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ И ИЗОЛЯЦИОНИСТСКАЯ ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье исследуется феномен наднациональной европейской идентичности как высшего уровня иерархии идентификационных практик человека. Перспективы европейской идентичности оцениваются в контексте анализа доктринальных подходов к ее развитию и особенностям их реализации. Обосновывается результативность изоляционистской стратегии конструирования идентичности при перспективности либерально-демократической.

Ключевые слова: пространственно-территориальная / наднациональная / европейская идентичность, демократия, Европейский Союз.

Panchenko T.

EUROPEAN IDENTITY: PROSPECTS OF LIBERAL DEMOCRACY AND ISOLATIONISM

The article deals with the problem of supranational European identity as higher level of a human identification hierarchy. The prospects of the European identity are valued in the context of analysis of the doctrinal approaches to its development and features of their realization. It is proved that strategy of isolationism is more effective for constructing of European identity, but liberal and democratic strategy is more perspective.

Key words: spatial-territorial / supranational / European identity, democracy, European Union

Феномен європейської ідентичності привертає увагу фахівців усього світу в контексті вивчення перспектив Європейського Союзу, інтеграційних можливостей окремих держав – потенційних членів ЄС, глобалізації та світового розвитку загалом. Адже європейська ідентичність являє собою, хоча не першу в світовій історії, але досить серйозну спробу конструювання ідентичності наднаціональної. Остання категорія – порівняно новий термін у соціогуманітарних науках, вживання якого зумовлено, з одного боку, дослідженнями кризових явищ, що виникають у сучасній національній державі, з іншого – інтересом до поглиблення інтеграційних процесів у межах Євросоюзу та перетворення його з об'єднання держав на наднаціональне утворення, що супроводжуються створенням відповідної ідентичності. Хоча новітній історії відоме існування щонайменше двох наднаціональних ідентичностей – „радянська людина” й „американець” (громадяни СРСР були спочатку радянськими людьми, потім українцями, білорусами, грузинами тощо, так само як громадяни США є спочатку американцями, а потім уже французами, євреями, росіянами і т.д.), поняття „наднаціональна ідентичність” сьогодні передусім вживається по відношенню до європейської ідентичності.

Питання формування європейської ідентичності як прояву макрорегіональної, наднаціональної ідентичності підіймається у працях Ю. Габермаса, Р. Мейера, Д. Ольсена, Д. Якобса, Н. Гончарук, Г. Вайнштейна, М. Козловця, Н. Палагеші, Ю. Тарана, І. Тимофеева та інших. Якщо першим дослідженням феномену європейської ідентичності був притаманний інтерес до питань про підвалини європейської ідентичності та стратегії її формування, то останнім часом все частіше йдеться про кризу європейської ідентичності та навіть ймовірну міфичність цього явища. Висловлювання кількарічної давності авторитетних учених як от „ідея європейської ідентичності перебуває в тумані” (проголосив Ральф Дарендорф на семінарі Московської школи політичних досліджень), „Європейська ідентичність залишається чимось, що йде з голови, а не з серця” (написав Френсіс Фукуяма у статті „Ідентичність і міграція” [1]) останнім часом цитуються й активно обговорюються. У цьому зв'язку на особливу увагу заслуговують публікації російського дослідника Г. Вайнштейна, який доходить висновку, що на „сьогодні поширення європейської ідентичності

на масовому рівні досягло своєї межі, подолання якої у найближчому майбутньому виглядає малореальним” [2]. Такі вкрай песимістичні оцінки перспектив європейської ідентичності та майбутнього європейського інтеграційного об'єднання зумовили наш інтерес до даної проблеми.

У межах даної публікації розглянемо феномен наднаціональної європейської ідентичності як один із рівнів просторово-територіальної ідентифікації, що співіснує з національною, регіональною і локальною ідентичностями. На нашу думку, саме така постановка питання відповідає засадничому принципу діяльності Європейського Союзу – принципу субсидіарності, згідно з яким рішення мають прийматися на найнижчому з можливих рівнів, необхідних для вирішення питання. Це означає, що сучасну Європу населяє декілька рівнів спільнот людей – національний, що існує на державному рівні, паннаціональний, що формується на наднаціональному рівні, субнаціональний або етнічний, що спостерігається на регіональному рівні поліетнічних суспільств, та локальний, що формується на рівні населених пунктів (міст, селищ, сіл), за умов, що кожен вищий рівень не скасовує самоусвідомлення попередніх рівнів. Отже, виходячи з ідеї про те, що будь-яка людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону, певної країни, певного регіону, певного міста чи села, індивідуально вибудовуючи для себе ієрархію ідентитетів, здійснимо спробу оцінити перспективи європейської ідентичності як одного з рівнів системи ідентифікаційних практик людини.

Передусім зазначимо, що у сучасній політологічній літературі поняттям „просторово-територіальна ідентичність” охоплюється комплекс колективних ідентифікацій, що мають у своїй основі просторові ознаки. Завдяки просторово-територіальній ідентифікації особистість суб'єктивно здобуває свої соціальні координати, уточнює своє місце в системі соціальних зв'язків і відносин, а переживання, усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти зумовлює певний інтерес цієї спільноти до особистості.

Територіальна ідентичність кожного рівня, як вияв колективної ідентичності, містить у собі три компоненти: когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний [див. 3, с. 162]. Перший компонент – когнітивний являє собою набір об'єктивних і стійких ознак, з якими ототожнює себе індивід і спільнота, процес і результат самокате-

горизації розуміння людиною себе в термінах співвідношення з певною соціальною групою. Він вимагає певних знань про свою та суміжні територіальні спільноти, щоб „свою” спільноту можна було обмежити від „інших”. Загалом когнітивний компонент ідентичності часто визначається бінарною логікою „ми-вони” та ґрунтується на протиставленні „своєї” спільноти „іншим”. Другий компонент – емоційно-афективний виступає суб’єктивним способом сприйняття та обґрунтування когнітивного компонента. Йдеться про певний набір емоцій відносно своєї територіальної спільноти, своєрідне почуття любові до „батьківщини” тощо. Третій компонент – інструментальний (поведінково-регулятивний) складає основу для соціально-політичної мобілізації населення й колективної діяльності. Він виявляється від готовності розділяти практики, що прийняті у співтоваристві, до зобов’язань здійснювати вчинки, що витікають з цінностей, що поділяє дана група. Саме інструментальний компонент ідентичності, розвиток якого стає можливим лише на основі двох перших, формує політичну культуру певної територіальної спільноти.

Таким чином, будучи виявом колективної ідентичності, територіальна ідентичність передбачає стійку й послідовну тотожність між членами однієї групи (територіальної спільноти) з об’єктивними характеристиками, рисами, які усвідомлюються, відчуються суб’єктивно в контексті власного досвіду, історичної пам’яті. В ідеалі вона виявляється у солідарності, спільних цінностях, уявленнях про справедливе, способі мислення (або самосвідомості) та колективних діях (спільних зраках і стандартах поведінки). Однак, оскільки територіальні ідентичності часто бувають подвійними чи ситуативними й людині важко визначитися, ціннісним пріоритетам якої спільноті вона віддає перевагу, не усі зазначені умови виявляються чинними для певного рівня просторово-територіальної ідентифікації. Останнє безпосередньо стосується європейської ідентичності, яка виступає вищим й порівняно новим ланцюгом системи ідентифікаційних практик людини.

Появу європейської ідентичності як вищого рівня цієї системи ідентифікаційних практик людини пов’язують з кількома тенденціями та процесами. По-перше, вона постає як колективна ідентичність усередині спільноти, сформованої в межах кордонів ЄС, що покликана легітимувати існування наднаціонального інституту „Європейський

Союз” для громадян країн-членів [4, с. 61]. У такій інтерпретації підноситься когнітивний компонент відповідної ідентичності, який виявляється у тому, що за кордоном певної спільноти з’являється образ „іншого”. У даному випадку „іншими” визначаються не ті, хто поза межами національних держав, а ті, хто поза межами наднаціонального утворення (у випадку з норвежцями і швейцарцями – Шенгенської зони). По-друге, наднаціональна, європейська ідентичність поширюється за кордони ЄС й стає орієнтиром для частини громадян країн, які географічно або цивілізаційно належать до Європи (наприклад, говорять про європейську ідентичність українців). У такій інтерпретації провідну роль відіграє емоційно-афективний компонент відповідної ідентичності, який підкреслює спільність ідей, цінностей і змістів. Однак він мало пов’язаний з когнітивним компонентом ідентичності та територіальністю як такою, оскільки не слугує обґрунтуванням певних об’єктивних характеристик, а виявляється суто суб’єктивним конструктом. При цьому таке розуміння європейської ідентичності не менш важливе, ніж перше, хоча б тому, що кордони Європейського Союзу постійно зазнають змін, а питання про те, що таке Європа, де її кордони та кого можна вважати європейцями, залишаються відкритими.

У процесі європейської інтеграції сформувалось два доктринальних, можливо, навіть конкуруючих і взаємовиключних підходи до європейської ідентичності, незалежно від того беруться до уваги об’єктивні чи суб’єктивні параметри для її визначення: так звані „союзний націоналізм” та „патріотичний конституціоналізм” [5; 6; 7, с. 75; 8, с. 205]. Перший підхід до європейської ідентичності – „союзний націоналізм” – формується з самого початку процесів європейської інтеграції через історичні міфи про спільне християнське коріння, починаючи з Римської імперії і гуманістичних традицій Відродження. Згідно з таким підходом, основою європейської ідентичності є спільна історія, територія й культура. „Союзний націоналізм” орієнтований на розбудову спільного культурного і символічного простору, що вже реалізовано у введенні європейського прапора, гімну, паспорту. Розуміння європейської ідентичності у традиціях „союзного націоналізму” досі зумовлює скепсис щодо можливості істотного розширення європейського співтовариства, передусім за рахунок країн, що історично і культурно мало пов’язані зі „старою Європою”. Союзний

націоналізм з самого початку ґрунтувався на певному протиставленні країн „старої Європи” з їхньою спільною історією всім іншим країнам. На сході європейській спільноті традиційно протистояли слов'янські народи, які були під впливом СРСР, а тепер – Росії, на заході через Атлантику – наддержавна США. Останнім часом все частіше йдеться про протиставлення Європи і мусульманського світу. Вважається, що чинник протиставлення в рамках концепції союзного націоналізму сприяв початковій інтеграції європейських народів, бо був зрозумілим і усвідомленим багатьма європейцями.

Однак фундатори ЄС, почавши перетворювати суто економічний союз у політичний, усвідомили необхідність пошуку інших, більш глобальних критеріїв європейської ідентичності. В результаті чого виникає другий підхід до розуміння європейської ідентичності як спільності демократичних цінностей. Найяскравіший прибічник даного підходу німецький мислитель Юрген Хабермас, пропонує взяти за основу європейської ідентичності універсальні демократичні цінності, концепцію правової держави і повагу до існуючих відмінностей (толерантність). З точки зору прихильників „патріотичного конституціоналізму”, зв'язок між жителями ЄС повинен базуватися на юридичних, політичних і моральних аспектах, а не на історичних, культурних чи географічних, як це пропонує теорія „союзного націоналізму”. Політична ідентичність базується на спільних уявленнях про політичну справедливість і на створенні інституцій і структур, через які ці принципи можна реалізовувати. Ці ідеї знайшли відбиття в договорі про створення ЄС і в Копенгагенських критеріях („ЄС базується на принципах свободи, демократії, і на повазі до правової держави; всі ці принципи єдині для всіх країн ЄС”), а здобули втілення у наднаціональній системі права, що гарантує мешканцям Європи специфічні права, новій формі європейського громадянства – „громадянин союзу”, що підтверджує право на вільне пересування територією держав-членів, право звертатися до Європарламенту та до європейського омбудсмена.

Сам по собі патріотичний конституціоналізм виходить з того, що найвищою соціальною цінністю в Європі є людина, а державне й соціальне життя спрямовані на забезпечення максимальної зручності її існування та комфорту. Саме ця соціальна спрямованість „патріотичного конституціоналізму” знаходить підтримку серед громадян ЄС. Останнє підтверджують результати дослі-

дження Євробарометру, які досить чітко демонструють соціальні очікування громадян від євроструктур: кращі умови життя (залежно від країни – від 52 до 63 %), кращі можливості для пошуку роботи, навчання і подорожей – від 61 до 67 %, соціальні гарантії – від 43 до 55 %, менше дискримінації по відношенню до іноземців – від 34 до 39 % [6].

Безумовно, доктрина патріотичного конституціоналізму виглядає доволі перспективною. Її творці розраховували поєднати усі три компоненти ідентичності, в результаті чого виникне загальноєвропейська політична культура „єдності у різноманітності”. Для цього необхідна, як зазначає Ю. Габермас, „не переконаність у спільному походженні з часів європейського Середньовіччя, а нова політична свідомість, що відповідала б ролі Європи в світі ХХІ століття...” й ґрунтувалася на „неімперському ставленні до інших культур, засвоєнні їхніх уроків” [9, с. 354].

Однак все частіше з'являються свідчення того, що ідея „патріотичного конституціоналізму”, не спрацьовує хоча б тому, що демократичні цінності давно перестали бути виключно європейським досягненням. „Гуманістичні та раціоналістичні принципи, що проголошуються основою європейської ідентичності, зазначає Г. Вайнштейн, насправді являють собою універсальні принципи західної цивілізації, й акцент на цьому компоненті європейської спільноті по суті справи позбавляє смислу поняття „європейської ідентичності” [2]. А підґрунтя „союзного націоналізму”, а саме протиставлення європейців іншим народам та цивілізаціям, досі виявляється більш дієвим. Чимало сучасників приділяють увагу цьому негативному компоненту європейської ідентичності. Як зазначають Д. Якобс і Р. Майер, „прагнучи до інтеграції і подолання націоналізму, а також включення європейців у спільний економічний, політичний і культурний проект, європейська ідентичність для не-громадян означає виключення з системи європейських відносин. Отже, нові форми громадянства і нові дискурси з приводу ідентичності в наднаціональному контексті скоріше пов'язані з характеристиками національного громадянства, побудованого на виключенні (exclusion) і сконструйованого культурального базису, ніж з проголошеним постнаціональним громадянством на територіальній основі і індивідуальному базисі” [10]. Це означає, що в структурі наднаціональної ідентичності домінує передусім когнітивний компонент, який визначає „ми” європейців передусім через протиставлення з „ними”, з „іншими”.

Наочне домінування когнітивного компонента та брак емоційно-афективного компонента, вже не кажучи про інструментальний, пояснює певне гальмування в процесі утвердження європейської ідентичності, на яке вказують Р. Дарендорф, Ф. Фукуяма та ін. Хоча від доктрини побудови європейської ідентичності на засадах союзного націоналізму формально відмовились, на практиці вона домінує й визначає такий формат європейської ідентичності, що мало відрізняється від національної. Спільна територія, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка з можливістю пересуватись у межах території, які традиційно виступають характеристиками держави-нації й національної ідентичності відповідно, однаково чинні для об'єднаної Європи. В принципі для національної держави вони за наявності спільної історії і культури складаються в усі три ідентифікаційні компоненти. А для наднаціонального панєвропейського утворення, де немає однієї традиційної культури, однієї домінуючої мови, єдиних культурних течій, однак все ж таки існує певна „спорідненість культур” (Е. Сміт [див. 11, с. 178-181]), ці характеристики з певною умовністю, як виявляється, складаються лише у когнітивний компонент, окреслюючи демаркаційну лінію між „нами” та „ними”.

У зв'язку з цим чимало дослідників піднімають питання про існування феномена європейської культури або доцільність об'єднання сукупності італійської, німецької, французької та інших національних культур поняттям „європейська культура”. На нашу думку, для визначення рівня культурної спільності вищого за національний, своєрідної спорідненості між національними культурами доцільно використовувати поняття „цивілізація”. Адже цивілізації є більш стійкими асоціаціями, ніж імперії, національні держави та культурно-мовні спільноти, являючи собою найвищий рівень культурно-ціннісної консолідації. За великим рахунком саме цивілізаційна приналежність складає основу для наднаціональної ідентичності. У країн, що складають ту чи іншу цивілізаційну спільноту, можуть бути різні, іноді навіть протилежні інтереси, однак спільність та близькість цінностей складає основу для взаєморозуміння та тривалого стратегічного партнерства.

У зв'язку з наведеними вище роздумами висловимо кілька міркувань з приводу майбутнього європейської ідентичності.

По-перше, щодо розуміння та меж європейської ідентичності. Цивілізації як вищий

рівень культурно-ціннісної консолідації, на нашу думку, складають основу для формування наднаціональної ідентичності. Оскільки неможливо однозначно визначити цивілізаційні кордони, європейська ідентичність не може бути безпосередньо пов'язана з чинними кордонами ЄС. Як вищий рівень просторово-територіальної ідентифікації вона тією чи іншою мірою властива більшості населення географічної Європи.

По-друге, щодо впливу наднаціональної ідентичності на інші рівні системи ідентифікаційних практик людини. Наднаціональна ідентичність, що формується на ґрунті цивілізаційної спільності, відіграє вагомий роль для втілення в життя ідеї „єдності у різноманітті” й відповідно зростання значення регіональної і локальної ідентичності. Це означає, що регіональні рухи протягом останніх десятиріч активно використовують панєвропеїзм для отримання більшої автономії й розширення кола повноважень в межах регіональних програм і принципу субсидіарності, а прихильники тісної європейської інтеграції здобували підтримку різних етнічних груп за рахунок політики регіоналізму.

По-третє, щодо доктринальних підходів до розвитку європейської ідентичності. Хоча політика, заснована на принципах „союзного націоналізму”, виявляється більш результативною для розвитку європейської ідентичності, втілення в життя ідей „патріотичного конституціоналізму” залишається на сьогодні більш перспективним. Спільні цінності демократії, прав людини й толерантності, які дійсно є цінностями західної цивілізації, а значить не позбавлені культурної спадщини та історичних традицій, в перспективі несуть більший об'єднувальний потенціал, ніж політика протиставлення. Водночас, варто усвідомлювати, що утвердження європейської ідентичності як вияву колективної ідентичності неможливо без заперечення (підкреслювання відмінностей між „нами” та „ними”). Важливо, щоб в політиці європейської ідентичності відповідні стратегії не домінували над стратегіями „духовної спорідненості”.

По-четверте, щодо гальмування на шляху утвердження європейської ідентичності. Варто погодитися з тим, що об'єднана Європа сьогодні переживає не краді часи. Новоутворений Європейський Союз не менше, а навіть більше, ніж окремі держави, відчуває виклики глобалізації (міграція, ісламський фактор тощо). В принципі проблеми утвердження європейської ідентичності ті ж самі, що й національної (зокрема, української),

щоправда до них додається відсутність домінуючої мови (*lingua franca*). Однак, варто усвідомлювати, що як формування національної ідентичності, так і утвердження колективної європейської ідентичності, яке передбачає глибокі зміни у суспільній свідомості, неминуче є тривалим процесом. Той факт, що за даними соціологічних досліджень, представники молодого покоління, що виростили в умовах об'єднаної Європи, значно більшою мірою ніж населення Європи в цілому, відчувають себе європейцями, дає надію, що європейська ідентичність має майбутнє.

По-п'яте, щодо перспектив та необхідності утвердження європейської ідентичності. Попри певні труднощі наднаціональна, пе-

редусім, європейська ідентичність утверджується як новий тип колективної ідентичності, що співіснує з іншими ідентичностями – національною, регіональною, локальною. Усвідомлення наднаціональної спільності створює підґрунтя для організації політичного життя на демократичних засадах за межами державних кордонів, участі громадян та їх впливу на прийняття рішень наддержавного масштабу. Вона нейтралізує дію таких чинників, як націоналізм, тяжіння до локалізації (у смислі консервативного ставлення до зовнішніх змін), маргіналізації спільнот, виступає бар'єром для расизму, національної нетерпимості та розвитку сепаратистських рухів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fukuyama F. Identity and Migration [Електронний ресурс] / Francis Fukuyama // Prospect Magazine. – 2007. — № 131. — 25th February. – Режим доступу до журн.: <http://www.prospectmagazine.co.uk/?p=63263>
2. Вайнштен Г. Европейская идентичность: возникающая реальность или фантом? [Электронный ресурс] / Г.Вайштейн. – Режим доступу до журн.: <http://www.politcom.ru/8315.html>
3. Бусыгина И.М. Политическая регионалистика: учеб. пособие / И.М. Бусыгина. – М.: Университет; РОССПЭН, 2006. – 280 с.
4. Палагеша Н. Є. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації / Н.Є. Палагеша // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 60–67.
5. Толкачов О. Європейська ідентичність України [Електронний ресурс] / Олексій Толкачов// Європейський простір: портал проєвропейського громадянського суспільства України. – 28-07-2009. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/236196.html>
6. Таран Ю. Становлення європейської ідентичності: геокультурний виклик Євросоюзу [Електронний ресурс] / Ю. Таран. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3169
7. Козловець М.А. Європейська ідентичність: уніфікація чи „єдність в різноманітті” [Електронний ресурс] / М.А. Козловець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – вип. 37. – С. 72–86. – Режим доступу до журн.: http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_37_7.pdf
8. Прилуцька А.Є. До проблеми європейської ідентичності / А.Є. Прилуцька // Матеріали доповідей і виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції „Україна в контексті євроінтеграції”, 1-23 грудня 2005 року : Суми: Вид-во СумДУ, 2005. — С. 204—206.
9. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Націоналізм: теорії нації і націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. – Антологія : [2-е видання]. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с. – С. 343-359.
10. Якобс Д. Європейська ідентичність: факти і вимисли [Електронний ресурс] / Дірк Якобс, Роберт Мейер// Діалог.ua – 11 вересня 2003. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=205
11. Сміт Е. Національна ідентичність/ Ентоні Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.